

Filozófia, irodalom és nyelv – családi hasonlóságok*

SÁNDOR Klára**

Literature, philosophy and language – family resemblances

The relationship of thought and language had been in the focus of European philosophy for thousands of years. It is also obvious that language is crucial for literature as well. But do the study of philosophy and the study of literature need to be familiar with linguistics, too? I argue that it may be useful as there are two linguistics: the one that postulates private language, and the one that experience that language is social. Even the very definition of language is incomprehensible for the opposite paradigm, and if students of philosophy and literature are not aware if the incommensurability of the two conceptual frames, their approaches to understand philosophy and literature may lead to anomalies.

Keywords: philosophy of language, linguistic turn of philosophy, theory of evolutionary linguistics, meta-paradigms, incommensurability, Kuhn, Humboldt

*A nyelv enyém, mert én hozom létre.
Nem enyém, mert csak úgy hozhatom létre, ahogy teszem.*
(Wilhelm von Humboldt)¹

* A kutatást az EFOP-3.6.2-16-2017-00007 azonosító számú, Az intelligens, fenntartható és inkluzív társadalom fejlesztésének aspektusai: társadalmi, technológiai, innovációs hálózatok a foglalkoztatásban és a digitális gazdaságban című projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap és Magyarország költségvetése társfinanszírozásában valósul meg.

** Szegedi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Kulturális Örökség és Humán Információtudományi Tanszék; sandork@hung.u-szeged.hu.

1 Humboldt egyik meghatározó munkájának (a *Bevezetés*-nek) előzetes jegyzeteiből, idézi Telegdi 1985. 412.

Mi köze a filozófiához és az irodalomhoz a nyelvészetnek?

A válasz kézenfekvő, ha a nyelvre kérdezzük rá: sem irodalom, sem filozófia nem létezhet nyelv nélkül.² Az irodalmat nem kell külön magyarázni, a filozófiát sem, nem véletlenül vonul végig filozófia és nyelv kapcsolata az európai filozófiai hagyományon: ha létezik is gondolkodás nyelv nélkül (és ma úgy tudjuk, hogy létezik), az elvont gondolkodásnak az a szintje, amellyel kiléphetünk a jelen és a konkrétumok képi gondolkodással is megvalósítható köréből,³ azaz eljuthatunk olyan fogalmakhoz, amelyek a filozófia kedvelt tárgyait képezik (*létezés, igazság, erkölcs, idő, jó, szép, gonosz, csalárdság, életcél* és a többi), mindenképpen szükség van nyelvre, hiszen ezek a fogalmak a nyelvben konstruálódnak, azaz nyelv nélkül nem léteznek. Tartalmuk létezik persze a kultúra(k)ban, de ott is csak verbális megtestesülés által, s ennél fogva annyi jelentésben, ahányan és ahányszor használják őket.

De nyelvészetre is szüksége van-e a filozófiának és az irodalomtudománynak? Ha jobban akarja érteni saját vizsgálatának tárgyát, akkor persze. Nyelvészet viszont alapvetően kétféle van (legalábbis az egyik nyelvészet szerint), és mindkettő másképp értelmezi a nyelvet. Erről a filozófusnak és az irodalmárnak is jó tudnia, mert a két szemlélet keverésével óhatatlanul megnehezíti magának saját tárgya vizsgálatát.

A következő gondolatmenet a nyelvészeti filozófiára emlékeztet majd:⁴ úgy vélem, a filozófia problémái nyelvi problémák is. Önmagában sok újdonság nincs abban a kijelentésben (semmilyen újdonság nincs benne), hogy a természetes nyelvet használó filozófia szűkegképpen botlik bele folyton a természetes nyelvek irracionális és illogikus zabolátlankodásaiba, s hogy a tiszta gondolkodás tiszta nyelvet igényelne: *a filozófia nyelvi fordulata*-ként emlegetett – nyilvánvalóan nem előzmény nélküli – nézet kifejtett megjelenése⁵ óta közhely, hogy „az egész filozófia »a nyelv kritikája«”.⁶ Csakhogy jelen esetben a folytatás nem

2 Tegyük hozzá: történelem sem. Szívem szerint azt is ide illesztettem volna, annál is inkább, mert a tanulmányban ismertetett nyelvelméleti paradigma kidolgozója, Wilhelm von Humboldt nem véletlenül írt külön a történetíró feladatáról is, és az alább bemutatandó metaparadigmának a történettudományon belül igen erőteljes képviselői vannak – de a konferencia irodalom és filozófia kapcsolatát tárgyalta, így a humboldtíanus nyelvészeti paradigma történetelméleti vonatkozásaira más alkalommal térek ki.

3 A képi és a verbális gondolkodás kognitív különbségeiről l. pl. Amit et al. 2009, 2017. Ebben az írásban e két gondolkodástípust az általa leírt értelmezésben használom.

4 A nyelv filozófiája, a nyelvészet filozófiája és a nyelvészeti filozófia megkülönböztetésére l. Kelemen 2000. 9–16.

5 Mint ismeretes, ezt Gottlob Frege munkásságához és a jelentős részben ebből kinőtt analitikus filozófiához kötik. Másrészt ide sorolják a Wittgenstein korai korszakából származó figyelmeztetését, azt illetően, hogy a hétköznapi nyelv problémákat okoz a filozófiai gondolkodásnak, l. a következő jegyzetben.

6 Wittgenstein 1989.27: 4.0031.

az, hogy a filozófia hozzon létre ideális nyelvet, amely a tiszta logikát követné, és a szavak transzparenssé képeznék le benne a fogalmakat, s különösen nem, hogy a nyelvet elvont, matematikaira emlékeztető szimbólumokra cseréljük, hanem – összhangban immár a kései Wittgensteinnal⁷ – az, hogy „nyelvünk minden mondata »úgy ahogy van« rendben van”.⁸ Következésképpen nem a természetes nyelvet kell megszabadítani önmagától – szerencsére, mert ez a nyelv fiziológiai megvalósítása miatt úgyszólván csak sikertelen vállalkozás lehet⁹ –, hanem a filozófiában érdemes reflektálttá tenni, hogy a filozófiai kérdéseken töprengő milyen szertelen közegben kénytelen mozogni, amikor az egyébként egymáshoz hasonlóan folytonos mozgásban lévő kultúra és a nyelv közös konstrukcióit, a nyelvi fogalmakat értelmezi.¹⁰ Egyelőre mást nem tehet: a nem nyelvi fogalmi reprezentációk interpretálására, s különösen ezen értelmezések közlésére egyelőre nem talált eszközt.¹¹

Az irodalomelmélettel foglalkozó is könnyebben boldogul saját tárgyával, ha tudatosítja magában, hogy melyik fölfogást választja: az egyik szerint lehetőség van szövegcentrikus értelmezésre, a másik szerint a szöveg minden olvasó fejében újraírja magát, de nem saját kénye-kedve szerint, mert a jelentés nem bontható le a végtelenségig, mert társas kontroll alatt áll.

Elméleti keret

Ami itt következik, egyfajta meta-történeti rekonstrukció: az irodalom és a filozófia közös alapjának, a nyelvnek a mibenlétéről, ha tetszik, a nyelv értelmezéseiről szól. Szűkebben tehát arról, hogy a két, egymással merőben ellentétes nyelvészeti paradigma közül az egyik nem egyszerűen magyarázza, hogy irodalom és filozófia egyáltalán miért létezhet,

7 Mint ismeretes, Wittgenstein élesen szembefordult saját korábbi nézeteivel a nyelv természetét illetően.

8 Wittgenstein 1998. 75. (98. §)

9 Az agy hálózatelvé működése miatt akár két, gyorsan egymást követő pillanatban is képtelenek vagyunk tökéletesen azonosan használni a nyelvet. Ezek az apró eltérések szükségképpen vezetnek ahhoz, hogy a nyelv variabilitása inherens (részletesebben: Sándor 2014. 181–200).

10 Javaslatom tehát éppen ellentétes Farkas Katalinéval (2019): a nyelvi fordulatnak nem „háta kell fordítani”, ha a filozófusok saját köreiken kívül is szót szeretnének érteni másokkal, hanem ahhoz is szükséges a nyelvi fordulat – vagy nevezzük inkább nyelvészeti fordulatnak –, hogy a gondolkodás természetét jobban értsék.

11 A képi reprezentációkról egyelőre annyit tudunk biztosan, hogy vannak ilyenek, de sem tartalmaikat, sem működésüket, sem örökletességük mértékét (vannak-e velünk születettek, ha igen, milyen arányban az összeshez képest, mire vonatkoznak ezek stb.), sem a nyelvi reprezentációkkal való kapcsolatukat nem ismerjük. Leírásukra egyébként sem állna rendelkezésünkre más eszköz, mint a nyelv.

hanem az ebben az értelmezésben vett nyelv lényegében implikálja az irodalom és a filozófia létét; ugyanakkor a másik paradigma nyelvértelmezése alapján, ha következtetések lennének művelőik, akkor tagadniuk kellene, hogy irodalom és filozófia létezhet. Természetesen mindkét nyelvszemlélet egy-egy gondolatcsaládnak is része. Ezeket a gondolatcsaládokat hasonló szemlélet, attitűdök, módszerek, előfeltevések jellemzik; hozzájuk különféle diszciplínákhoz sorolt, de föltűnő gondolati hasonlóságot mutató teóriák tartoznak, és úgy tűnik, hogy e teóriák kidolgozói, művelői, követői olyan tudományos értelmezői közösségeket alkotnak, amelynek tagjai diszciplináris kötelmeiktől függetlenül is sokkal jobban megértik egymást, mint az azonos diszciplínához, de a másik értelmezési közhöz tartozó társaikkal. Másképp fogalmazva: a szembenálló diszciplináris paradigmák egymásmértése mellett számolnunk kell a transzdiszciplináris meta-paradigmán belüli egymásra hangoltsággal is. Egyszerűbben: van, akivel az azonos tudományterületi ketrecbe zártág ellenére elbeszélünk egymás mellett, másokkal, eltérő tudományterületi billogjainktól függetlenül, fél szavakból is megértjük egymást.

Tudományos identitásaim közül, mindennel együtt és minden ellenére¹² a nyelvész az első, akkor is, ha néha veszélyeket hordoz magában, hogy vannak, akik nehezen értik, hogy a nyelvről való gondolkodás sok minden máshoz, többek között a filozófiához is igen szorosan kapcsolódik¹³ (hogy miért, arról is szól ez az írás). Minthogy tudatában vagyok, hogy a nyelvelméleti érdeklődésből származó elfogultságaimat nem tudom teljességgel félretenni, kifejezetten próbálok nem hazabeszélni – ezen erőfeszítés ellenére mégis úgy látom, hogy a humán tudományok két, egymással szöges ellentétben álló értelmezési keretének alapja eltérő nyelvszemléletük. Tulajdonképpen természetes ez: a humán tudományok alapja a nyelv, következésképpen a humán tudományok minden más tudományos tevékenységénél nyilvánvalóbban és vállaltabban interpretatívak. Mind nyelvi világokkal – szövegekkel – dolgozik, ezt az irodalomtudományt illetően ismét nem kell magyarázni, de nyilván a filozófiát és a történelemtudományt illetően sem. Ebből az is következik, hogy ha az irodalmár, a filozófus, a történész (antropológus, folklorista, régész, pszichológus, szociológus...) – és természetesen a nyelvész – reflektáltan szeretné saját tárgyát megközelíteni, akkor valamilyen mértékben érdekli az is, hogy az érdeklődésének tárgyát hordozó és jelentős részben

12 Azaz: hogy a világon mindenhol elismert (sőt, talán a másiknál újra elterjedtebb is, de ennek nincs jelentősége) humboldti (társas) nyelvszemlélet Magyarországon még mindig sokak szemében „elmaradott” vagy „nem igazi nyelvészet”. Ez a körülmény és a csúnya megkétszerezés természetesen nem a társas szemléletet és követőit minősíti.

13 Ebből néha származnak kisebb-nagyobb kalamajkák, ha a megfelelően szűk látókörű ember kerül bürokrata-szerepbe.

14 A tárgyakkal (is) foglalkozó régészet, antropológia, néprajz is értelmezési keretekbe illeszti az általa leírt tárgyi világot, a természettudományos és/vagy matematikai módszereket is alkalmazó területek, mint a pszichológia vagy a szociológia hasonlóképpen nyelv által létrehozott értelmezési keretekből fogalmazzák meg már a kérdéseiket is.

létrehozó eszköz hogyan működik: mennyiben közvetíti és adja át, s mennyiben alkotja és rejti el érdeklődésének tárgyát.

Az előzőekből nyilvánvaló, hogy Thomas Kuhn (2000) sokat kritizált paradigma-modelljét tekintem az elemzés elméleti keretének, még hozzá azt a figyelemre érdemes módosítást is alapnak tekintve, amellyel Békés Vera (1997) fejlesztette tovább a modellt. Békés meggyőző érveléssel igazolta, hogy Kuhn paradigma-modellje nemhogy téves és használhatatlan lenne, hanem továbbfejleszhető. A modell ugyan saját belső logikája szerint nem tud számot adni arról, hogyan jelennek meg egy-egy paradigmában azok a jelentéselférések, amelyek közte s az őt felváltó új paradigma közötti összemérhetetlenséget okozzák, az ellentmondás megszüntethető, ha nemcsak két paradigmát veszünk figyelembe, hanem egy harmadikat is: azt, amelyet a fennálló paradigma szüntetett meg. A megszüntetett paradigma nem semmisül meg teljesen, hanem elszigetelt koncepcióként él tovább a tudomány főáramain kívül, hiszen az uralkodó paradigma ezeket a zárványokat nem tudja és nem is akarja integrálni – merthogy nem is érti őket, más nyelvet beszél. Ezek a tudományos mellékáramlatok nagy erővel törhetnek azonban elő az uralkodó paradigma történetének kritikus szakaszában: Békés szerint a paradigma gyengülését okozó belső ellentmondásokat általában nem belülről azonosítják „végzetes anomáliaként“, hanem kívülről, a bűvópataként továbbcsordogáló megszüntetett hitt paradigmából. A következő paradigmaváltáskor (ez ebben az elméleti keretben természetesen dominanciaváltást jelent, nem a letűnő paradigma kategorikus kiirtását – bár sokszor erre is tapasztalható törekvés) a bujkáló egykori paradigma nagy szerephez jut az új paradigma nézetrendszerének és módszereinek kidolgozásában. A fennállót felváltó új paradigma így történeti-genetikus utódja a fennálló paradigma által megszüntetett réginek, s e folytonosság nagyon sokszor filológiailag is kimutatható, akár tudatában vannak ennek az új paradigma tudósai, s akkor van egyfajta történeti folytonosság tudatuk, akár úttörőnek tekintik magukat e tudás hiányában.

Békés tudományelméleti–tudománytörténeti modelljének működőképességét három kiváló esettanulmánnyal bizonyította. Néhányunk nagy örömeire mindhárom esettanulmány a nyelvtudomány történetének egy-egy szakaszával foglalkozik, s mindhárom revelatív: az adott korszak nyelvészeti vitáit lényegében lehetetlen megérteni a bemutatott tudomány- és nyelvelméleti különbségek ismerete nélkül, az időközbenbe uralomra jutott nyelvészeti paradigma saját belső története viszont képtelen föltárni ezeket a különbségeket, még hozzá éppen saját paradigmatis korlátai miatt: a tőle eltérő paradigmában megfogalmazott elméleteket nem tudván értelmezni, azokat szimplán tudománytalan melléfogásoknak, tájékozatlanságnak minősíti.¹⁵

Kuhn elméletének talán legtöbbet bírált eleme az inkommenzurabilitás tétele: az, hogy szerinte az eltérő paradigmában gondolkodó tudósok nem is értik egymást. Nem csoda, hogy az uralkodó tudományelméleti paradigma képviselői éppen az összemérhetetlenség tételét

15 Békés Vera könyvének tudományfilozófiai és nyelvtudomány-történeti jelentőségéről: Sándor 1999a és 1999b.

értették legkevésbé – a legkézzelfoghatóbb bizonyítékát szolgáltatva annak, hogy a szemben álló paradigmák valóban nem, de legalábbis nagyon korlátozottan értik egymást. Akkor is, ha látszólag egy nyelven beszélnek – mert csak látszólag beszélnek egy nyelven, de ezt csak azok fogják észrevenni, akik a kuhni elmélet alapjául szolgáló nyelvelméletre épülő keretekben gondolkodnak, azok nem, akik a másikban. Nevezzük ezt az inkommenzurabilitás paradoxonának, s megnézzük majd, hogyan is áll elő. Előbb azonban a két nyelvészetről.

Két nyelvészet

Az alcím már önmagában is állásfoglalás: csak az egyik nyelvészeti irányzat szerint van két nyelvészet. A másik nyelvészeti irányzat szerint csak egy van – a másik nem nyelvészet, hanem más: szociológia, antropológia, neurológia vagy akármi, valami „kötőjeles“. Vagy egyszerűen tudományos tévedés. Ebből könnyű kitalálni, melyik melyik: a zárt rendszerben gondolkodó, univerzalista, tudományhívó megközelítések szükségképpen hegemóniára törekednek, ez ugyanabból a háttér szemléletből következik, amely a nyelvet is kategorikusnak, eleve adott fogalmak közvetítőjének és zárt rendszernek tekinti. A másik szemlélet, amelyik heterogenitást tapasztal, és ezt tudomásul is veszi, könnyebben birkózik meg azzal a gondolattal is, hogy nem ő az egyedüli, aki nyelvészetnek nevezi magát. Jó esetben ő is egyedül saját magát tartja nyelvészetnek, de elfogadja, hogy a másik irányzat is ugyanezt teszi. A két nyelvészeti irányzat tehát ugyanúgy nem kölcsönösen ismeri el egymást, ahogy a tudományfilozófiai iskolák sem, s ennek oka ugyanaz: a nyelv privát, illetve nemprivát szemlélete közötti különbség.

Mínthogy kutatásaim és az általam nyelvészetnek tekintett kutatások empirikus anyaga értelmezésem szerint a második szemlélet alátámasztására szolgált bizonyítékokat, úgy gondolom, a két megközelítésmód között lévő alapvető nyelvfilozófiai különbségből természetesen következik, hogy képviselőik más elméletekkel és módszertannal kutatnak, s hogy még abban sem egyezik a véleményük, egyáltalán mit neveznek *nyelv*-nek.

Mi jellemzi a két szemléletet? A különbség alapvetően abban áll közöttük, hogy a nyelvet homogén, zárt rendszernek tekintik-e, kategorikus határokkal akár az elemek, akár a „nyelvi rendszerek“ között (az utóbbiak között kényszerből megengedve az „átmeneti kategóriák“ létét), vagy heterogén, nyílt rendszernek és nem-kategorikus jellegűnek. Nehéz közös elnevezést találni e két nyelv szemléletre, úgy tűnik, Wittgenstein követve talán a *privát nyelv*, illetve *nemprivát nyelv* megkülönböztetés használható leginkább: ez adja a két megközelítés közötti nyelv-definíció ellentétét. Az utóbbit, összhangban a második szemléletmód önelnevezésével, a *társasnyelvészettel*, inkább *társasnyelv-szemléletnek* hívom majd.¹⁶

16 Angolul *sociolinguistics*, magyarra régebben sokszor fordították *társadalmi nyelvészet*-nek, súlyosan félreértve az angol *socio-* jelentését ebben a kifejezésben; ebből fakadóan sokan vannak, akik ma sem értik, hogy valójában éles nyelvfilozófiai szembenállás van a két paradigma között, s a *sociolinguisztika* nem „a nyelv társadalmi vonatkozásainak tanulmányozása“, hanem átfogó nyelv szemlélet, amellyel bármelyik nyelvészeti téma kutatható.

A két szemléletmódhoz persze mindkét családban több iskola tartozik, ezek gyakran elsősorban egymással fordulnak szembe, azt a látszatot keltve, hogy komoly elméleti és módszertani eltérések vannak közöttük. Ez sok esetben igaz is, valódi riválisnak azonban épp azért tekintik az azonos paradigmán belüli tudományos ellenfeleket, mert a másik szemlélet léteéről tudnak éppen, de alapfogalmairól, kutatásairól alig, vagy nem tekintik a nyelv tudományos leírásának. Egy-két évtizeddel ezelőttig ez a belső rivális-kijelölés elsősorban a privátnyelv-felfogáson alapuló irányzatokra volt jellemző, újabban azonban megjelent a társasnyelvészet iskolái között is – ott azonban továbbra is ritka, hogy a másik paradigmát ne tekintenek nyelvészetnek, ez a hozzáállásbeli eltérés is a két paradigma közötti különbségből fakad, alább lesz még erről az inkommenzurabilitási paradoxont illetően.

Éppen a szemléleti eltérés miatt fontos leszögezni, hiszen ez csak a társasnyelvészeti gondolkodásban automatikus értelmezés: ami itt következik, szükségszerű egyszerűsítés, rövid összegzés. A kétféle nyelvértelmezés jellemzői természetesen nem azonos súllyal jelennek meg képviselőik munkáiban; olyan tulajdonság is lehet közöttük, amelyik egyik vagy másik kutató vagy irány szemléletére nem jellemző, vagy ha igen, akkor nem fogalmazódik meg expliciten; sőt az is előfordul, hogy egynémely föltételezést néhányan a másik paradigmából vesznek át (nem kevés gondot okozva ezzel maguknak, hiszen ilyenkor föloldhatatlan paradoxonokat, kibogozhatatlan problémákat teremtenek a gondolati koherencia megbontásával). Az azonos paradigmában gondolkodók, az azonos előfeltevésekre építők nyelvszemlélete tehát nem azonos a szó kategorikus jelentésében, hanem afféle családi hasonlóság mutatható ki közöttük: érzékelhetően összetartoznak akkor is, ha nem minden egyes tulajdonságban egyeznek meg egymással, s ha ez az összetartozás és a másik szemlélettől való eltérés igen sokszor reflektálatlan marad. Azaz csak annyiban azonos az egy családba sorolt nézetek alapvető nyelvszemlélete, amennyiben a szót megengedően használjuk, azaz 'nagyon erősen hasonló' jelentésben. A társasnyelvészet szemlélete szerinti elemzésben nemcsak nincs, de nem is lehet kategorikus értelemben véve azonos jelentés.

A privátnyelv-értelmezés

A nyelv privát mivoltára alapozó felfogást kiterjedt hagyomány erősíti a nyelvészetben. A következőkben ezek közül valamivel részletesebben csak az utóbbi másfél évszázadban uralkodó nyelvészeti iskolákat említem, azért, mert ezek ma is meghatározzák a nyelvészet mellett számos más diszciplína nyelvértelmezését.

A Magyarországon – és egyébként a kontinentális Európában szintén – ma is főáramnak tekinthető privátnyelv-értelmezésből kiinduló nyelvészeti irányzatoknak nincs közös nevük – érthetően, hiszen a nyelvtudomány-történetek zöme e paradigmán belül születik, és a paradigmán belüli versengésre figyel. Közös bennük, hogy születésekor mindhárom saját magát tekintette a nyelv tudományos vizsgálata megalapozójának – megint csak érthetően, hiszen egy születő új iskola ritkán tesz mást, amikor legitimálni akarja saját, az előző korszakokban megszokott módszerekkel és elméletekkel szembeforduló gyakorlatát és nézeteit.

A három irányzat közül időben az első a 19. század második felének uralkodó nyelvészeti gondolkodása, az újgrammatikus iskola volt. Ez az irányzat a nyelvészetben kora természettudományának világát akarta vizontlátni (ez sem ritka humán tudományokban, különösen a nyelvészetben, amely sok szempontból talán a legközelebb áll a természettudományokhoz a humán tudományok közül): az újgrammatikus tanok szerint a hangváltozások mechanikus törvények szerint játszódnak le; kivételek nincsenek, a hangváltozások minden szóban, a nyelvközösség minden egyes tagjának nyelvében bekövetkeznek, s ha nem ez a nyelvtörténelem tapasztalata, akkor vagy tévedett a szabály fölismerésében, vagy különösen nyomós érvekkel kell alátámasztania, hogyan magyarázható meg a főszabálytól eltérő szabályokkal (a nyelvi rendszerhez igazodó analógiákkal) a „kivételek” létrejötte. Ezt az alaptézist az újgrammatikus iskola nem minden tagja képviselte egyformán kérelhetetlenül, az viszont valamennyiükre jellemző volt, hogy az „igazi” nyelvtudománynak a nyelvi elemek történetének kutatását tartották.

Az újgrammatikust váltó irányzat ezen a ponton fordult élesen szembe az elődökkel: a strukturalista nyelvészet szerint a nyelv „igazi” valóját, rendszerszerűségét csak az egyidejűségben tárhatjuk föl. A strukturalista nyelvészet megalapítójának Ferdinand de Saussure-t szokták tartani, az iskola alapító okirataként kezelt munkájában (Saussure 2016) – ezt valójában nem Saussure írta, hanem tanítványai állították össze genfi előadásain készült jegyzeteiből – azt találjuk, hogy a nyelvészet elsődleges feladata, hogy a nyelvi rendszert, azaz a nyelvi jelek egymáshoz való viszonyát tanulmányozza. Ennek megvalósításához Saussure szükségesnek látta, hogy fölismerjünk három fontos dichotómiát. Az egyik a nyelv mint „tisztá”, elvont jelrendszer (*langue*) megkülönböztetése esetlegességeket is hordozó megvalósulásától, a beszédől (*parole*); a másik a diakrón és szinkrón nézőpont szétválasztása, a harmadik a belső és külső nyelvészet megkülönböztetése.

A dichotómia elemeihez értékítélet is kapcsolódik: az elmélet szerint a nyelv elvont rendszerét igazán szinkrón nézőpontból ismerhetjük meg, azaz ha kiválasztunk egy idősíkot, és abban az adott pillanatban vizsgáljuk a rendszer állapotát. A nyelvet vizsgálhatjuk történeti, azaz diakrón nézőpontból is, de az a rendszerről nem sokat mond, csak egy-egy elem történetéről.¹⁷ Saussure nem állította, hogy a nyelvi rendszert kutató szinkrón vizsgálatnak a jelen nyelvallapotára kell irányulnia, de tanáiból bizonyos értelemben ez következik, hiszen az a bizonyos elképzelt megállított pillanat, amelyben szerinte a rendszerösszefüggéseket a nyelvésznek tanulmányoznia kell, a múltban soha nem ismerhető meg olyan teljességgel, mint saját korunkban. Azt sem tagadta, hogy a nyelv kapcsolatban van az emberrel – nyíltan józan nyelvész ilyet nem is tehetne –, de a külső nyelvészethez

17 A *diakrónia* az eredeti elméletben nem a történeti nyelvészetet jelentette, ahogyan ma használják, hanem a nyelvi elemek vizsgálatának szempontját, egy-egy elem történetének vizsgálatára utalt; az egyidejűség Saussure-nél elvileg lehetett múltbeli egyidejűség is, de mivel a régebbi idősíkok kimerevítését jóval nehezebben kivitelezhető feladatnak vélték, a szinkroniát sokszor értelmezik jelenidejűségnek.

sorolt lényegében mindent, ami a nyelv, pontosabban nála a beszéd és az ember kapcsolatával foglalkozik: nyelv és pszichológiai állapot, kontextus, kultúra viszonyát. Saussure soha nem tagadta tehát, hogy a beszélt nyelvnek is lehet nyelvészete, sőt azt sem, hogy az elvont *langue* – per definitionem – csak az elvont rendszer tényleges megvalósulásából, a *parole*-ból párolható le. A strukturalista nyelvészet nagy alakjainak – például Leonard Bloomfieldnek, Antoine Meillet-nek vagy Roman Jakobsonnak – a véleménye sok vonatkozásban jelentősen eltért a saussure-i (vagy legalábbis neki tulajdonított) elvektől, de megegyeztek a nyelv rendszerszerűségének hangsúlyozásában. Ez a nézőpont és az iskola szemiotikai alapozása fontos újításnak számított az újgrammatikus tanokhoz képest, nem véletlenül vált a strukturalizmus igen nagy hatású iskolává a nyelvészetten kívül az antropológiában és az irodalomelméletben is.

Az amerikai bloomfieldiánus strukturalizmussal szemben határozta meg önmagát a 20. század legerőteljesebb nyelvészeti irányzata, a generatív nyelvészet. Alapítója és guruja, Noam Chomsky Bloomfield erős behaviorista kötődését támadta, mondván, hogy a gyerekek láthatóan nem úgy tanulnak meg beszélni, hogy csak a környezetüktől már hallott mondatokat ismétlik, hiszen bőven alkotnak másoktól soha nem hallott mondatokat is. Chomsky szerint, ha le akarjuk írni a nyelvet, semmi értelme óriási mondatkorpuszokat vizsgálni, mint a strukturalisták tettek, mert a nyelv mondatai véges számú elemből – szavakból és nyelvtani szabályokból – generálódnak az elménkben úgy, hogy lényegében korlátlan számban tudunk értelmes mondatokat létrehozni és megérteni. Mindez formális szabályok segítségével történik, ezek írják elő, hogyan lehet (az elmélet korai változataiban valamiféle tényleges mentális „szervnek” elképzelt) nyelvi kompetenciánk segítségével a fejünkben lévő fogalmak és szabályok készletéből jelentésükben értelmes, nyelvtanukban helyes mondatokat létrehozni. A fogalmak és szabályok Chomsky szerint már születésünkkor a fejünkben vannak (ez az innátizmus alaptétele), a valamennyi emberi nyelv alapjául szolgáló univerzális nyelvtan tartalmazza őket. Ebből elvileg az következne persze, hogy a világ összes nyelvének egyformának kellene lennie, a teória hívei szerint azért nem így van, mert a gyerekek megtanulják úgy átalakítani az univerzális nyelvtan segítségével létrehozható megnyilatkozásokat, hogy azok illeszkedjenek környezetük sajátos nyelvéhez. (Arra nincs magyarázat, hogy egyáltalán miért alakultak ki és maradtak fenn a tényleges nyelvek, amelyekhez később a gyerekeknek hozzá kell idomítaniuk belső, velük született nyelvüket.)

Chomsky szerint a nyelv elsajátítása után tehát egy nyelv beszélői képesek elméjükben létrehozni és megérteni a nyelvben nyelvtani értelemben helyesnek (grammatikusnak) számító összes mondatot, és fölismerik az ezektől eltérő, agrammatikus mondatokat. Néha persze tévesztenek – ezzel magyarázható, hogy nem csupa tökéletes mondatot hallunk magunk körül –, de ezekkel a „tévedésekkel” a nyelvészeknek nem kell foglalkozniuk, ezek a nyelv használatában, a performancia közben előforduló, lényegtelen eltérések. A fontos az, hogy a nyelvtanilag jó mondatok létrehozásának alapjául szolgáló univerzális nyelvtan mit tartalmaz. Ezt pedig Chomsky szerint úgy lehet megismerni, ha a nyelvész nem az esetlegességeket tartalmazó valódi nyelvhasználatból indul ki, hanem saját nyelvi intuícióiból – megteheti, hiszen az ő belső szabálykészlete elvileg azonos valamennyi nyelv valamennyi beszélőjének univerzális

szabálykészletével. A nyelvészetnek tehát a generatív nyelvészet szerint azzal kell foglalkoznia, amit egy ideális (elképzelt, a kontextustól, saját pszichés állapotától mentesen beszélni képes) beszélő mond, és ahogyan ezt a hozzá hasonlóan robotszerű ideális hallgató érti – az előzőekből következik, hogy közöttük soha nem lehetnének a legapróbb félreértések sem.

A generatív nyelvészet tehát elvi alapvetésként, elméletéből következően hagyja figyelmen kívül a beszélő aktuális pszichés állapotát, kulturális beágyazottságát, kapcsolatait, élettörténetét, a kontextus hatását, mert ezeket zavarónak tartja az „igazi nyelv” megismérésében. A strukturalisták soha nem mentek el ideig: számukra a valódi megnyilatkozások, a *beszéd* az általuk *nyelv*-nek (*langue*-nak) nevezett elvont rendszerhez vezetnek. A hétköznapi nyelvhasználatban megtapasztalható nyelvjárási és stiláris sokféleséget is igyekeznek megmagyarázni azzal, hogy ilyenkor egymás mellett élő homogén kódrendszerek keverednek – de erre éppen azért van szükségük, mert a nyelvet ugyanúgy homogén, zárt rendszernek tekintik, mint az újgrammatikusok és a generatív nyelvészek.

A nyelv homogénnek és zártnak tekintése következményekkel jár a jelentés és a nyelvi változás értelmezésére is: a rendszer egy bizonyos pontján egyszerre egy elem lehet. Legjobb esetben is – a strukturalista értelmezés erre lehetőséget ad – egymás mellett élő, de külön kódrendszerekhez (dialektusokhoz vagy stílusokhoz) tartozó jelentésekről beszélhetünk e felfogás szerint. A jelentések, nyelvi funkciók kategorikusak: vagy részei az univerzális nyelvtannak, vagy nem, illetve vagy jelen vannak a homogén kódrendszerben, vagy nincsenek. A változás vagy lejátszódott, vagy nem – homogén, zárt rendszerben nem lehet „töb-bé-kevésbé”, „olykor”, „általában”, „többnyire” vagy „ritkán” jelen egy nyelvi forma, és nem lehet jelen egyszerre egy korábbi és egy későbbi „nyelvsíkhöz” tartozó elem.

Mіндеbből következik, hogy a nyelvi közlés és megértés viszonyában az alapállapot a megértés: ha minden rendben megy, és a beszélő jól alkalmazza a nyelvi szabályokat, és jól használja a szavakat, a hallgató pedig jól érti, akkor a beszélő közölnivalója pontosan ér célba. A másik következmény, hogy a nyelv változásával egyik irányzat sem tud mit kezdeni (beleértve – paradox módon – a nyelv történetiségét előtérbe helyező újgrammatikus iskolát is): a homogén, zárt rendszerek változása kizárólag valamilyen katasztrofikus külső hatással magyarázható. Egy rendszer belső, fokozatos, evolúciós változását (mozgásait) éppen a heterogenitás teszi lehetővé.

A társasnyelv-felfogás

A nyelv társas értelmezése¹⁸ élesen szembefordul a 20. század főáramú nyelvtudományi irányzataival: elveti az ideális nyelv vs. esetleges megvalósulás szétválasztást, és elveti mindhárom

18 Az 1960-as évektől több tonnányi könyv tartalmazza az elméletet igazoló empirikus adatokat. A szemlélet alapját és legfontosabb kutatásait átfogóan 2014-ben foglaltam össze; tudománytörténeti megközelítésben 2016-ban ismerttem e nyelvszemlélet 20. századi újjászületését.

saussure-i dichotómiát is. A társas szemléletben nincs ideálisnak, „tisztának“, zártnak elképzelt, létező elvont nyelvi rendszer, csak a tényleges nyelvhasználók tényleges megnyilatkozásai. Ez a nyelv nem eleve adott, hanem dinamikus, emergens szabályokból áll, amelyek értelemszerűen nem-kategorikusak, hanem valószínűség-alapúak, és a skálafüggetlen hálózatok szabályainak tanulási módját és tulajdonságait mutatják. (Sándor 2014. 181–200.)

A nyelvi rendszer e szemléletben tehát kizárólag az egyéni nyelvhasználat egyedi eseteiben létezik – azért nem ellentmondás ezt a fölfogást mégsem társasnak nevezni, mert a nyelvi formák használati értékét viszont társasnak tekinti. Azaz: e nézet szerint saját nyelvhasználatunk szabályait mások nyelvhasználatának (nem tudatos) interpretálásával hozzuk létre, és a társas használatból állandó visszacsatolást is kapunk szabályértelmezésünk sikerességét illetően. A folyamat természetesen kölcsönös, a mi nyelvhasználatunk is befolyásolja mások szabályértelmezéseit.

A nyelv társas fölfogásának egyenes következménye, hogy ez a nyelvészet empirikus: a társasnyelvészet szigorú elméleti és módszertani követelménye, hogy a nyelvet valódi nyelvhasználók valódi nyelvi viselkedését megfigyelve kell leírni, a nyelvész nem építheti megfigyeléseit saját intuíciójára, csak a nyelv beszélőtől gyűjtött, valóságos adatokra. A nyelvelírás elengedhetetlen részének tartja – mert a társas jelentést a nyelvtől elválaszthatatlan, a nyelv lényegi tulajdonságaként kezeli – mindazoknak a jellemzőknek a megismerését, amelyeket a „tisztá nyelvi rendszert“ vizsgálni kívánó privátnyelv-paradigma nyelvészete esetlegességnek tartott, s ezért igyekezett megszabadulni tőlük: figyelembe veszi, hogy ki beszél, milyen alkalomból, ki(k)hez, milyen lelkiállapotban, miről, milyen közvetítőeszköz segítségével, közben milyen identitásokat mutat föl, mennyire akar udvarias lenni, azonosulni a másikkal, milyen hatalmi viszonyokat fejez ki vagy éppen konstruál.

A maga teljességében vizsgált nyelvről az utóbbi hat évtized kutatásai igazolták, hogy a privátnyelv-paradigmában „külsőnek“ tartott tényezők valójában a nyelv mint rendszer alapvető részei: a nyelvi formák variabilitása inherens. Nincs olyan nyelvváltozat, amelyben minden egyes funkciót csak egyetlen nyelvi elem látna el: minden változatban, legyen az egy egész nyelv vagy egyetlen ember egyetlen, meghatározott körülmények között beszélt nyelvváltozata, biztosan fogunk olyan nyelvi funkciót találni, amelyet többféle módon is kifejezhetünk. Ezek az alternatív kifejezési módok nem esetlegesek, hanem rendezett változatosságot mutatnak, csak ennek fölismeréséhez ki kell lépnünk a privátnyelv-paradigma szűken értelmezett nyelvi rendszerén kívülre, azaz tudomásul kell vennünk, hogy a nyelv komponens-rendszer, ráadásul nem egyszerűen az evolúciós rendszerekhez¹⁹ hasonlóan működik, hanem maga is a biológiai evolúciós folyamat része (Sándor és Kampis 2000), szoros koevolúcióban a kultúrával (amely ebben az értelmezésben szintén az ember evolúciójának terméke).²⁰ Ennek megfelelően a nyelvet a

19 A komponensrendszerekről Kampis 1991; az evolúciós rendszerek elméletére I. Csányi 1988.

20 A kultúra evolúciós gyökereinek óriási az irodalma, magyarul a legátfogóbban eddig Csányi és Tóth 2017 foglalta össze.

komplex adaptív rendszerek sajátosságai jellemzik (Kretschmar 2009): a nyitottság, az emergens szabályalakulás, a skálázhatóság, az, hogy a környezeti változásoknak megfelelően változik; a nyelvi viselkedés folytonos, nincsenek szakadékok az egyes változatok, stílusok között. A nyelv minden időben kiterjedt változatosságot mutat, az egyes nyelvváltozatok közös jegyeinek számát a földrajzi és a társas kapcsolathálózatokon belüli távolság határozza meg, és a beszélői csoportokat földrajzi és társas vonatkozásban is az egyes elemek fölbukkanásának gyakorisága rajzolja körül. Ezért nem határolhatók körül a nyelvek, nyelvváltozatok, stílusváltozatok sem: ezek az egyes beszélők idiolektusából épülnek ki, az idiolektusok pedig nem azonosak egymással, csak átfedésben vannak – az átfedés skálázható a nagy mértékűtől az alig észrevehetőig.

A tulajdonság az ilyen rendszerekben nem statikus jellemző: nem egyszerűen van vagy nincs, hanem valamilyen valószínűsége van a fölbukkanásának – ez közelíthet akár nullához vagy százhoz is. Ettől rugalmasak és változékonyak a hálózatos rendszerek. A hálózatos működés a sokszor együtt aktiválódó kapcsolatok megerősödése révén létrejövő kvázi-kategóriák (gyakori mintázatok, sztereotípiák, sablonok) segítségével képes gyors földolgozásra, de egyben jól tudja kezelni a tipikustól eltérő helyzeteket is; ha az ismétlések száma indokoltta teszi, akkor új típust hoz létre. A nyelvi változatosság is értelmezhetetlen, ha a megszokott kötött kategóriákkal dolgozunk, nem a helyettük bevezetett dinamikusan értelmezhető tulajdonságok valószínűségét adjuk meg.

Minél több szempontból állnak egymáshoz közel két ember nyelvismeretének, azaz két idiolektusnak a valószínűségi mutatói, annál hasonlóbbnak ismerik a nyelvet, a nyelvváltozatokat, a stílusváltozatokat. Magától értetődőnek tűnik, hogy minél nagyobb az átfedés két ember idiolektusa között, annál nagyobb az esélye, hogy maguk is azt mondják, azonos nyelvet, nyelvjárást beszélnek, tehát azonos csoporthoz tartoznak. Sok esetben valóban így is van. A nyelv identitásjelző szerepe azonban nem vezethető le egyenes vonalon az idiolektusok közötti átfedés mértékéből, mert a nyelvhasználatot jellemző gyakoriságok percepciója, tehát az, amit a beszélők gondolnak e gyakoriságokról, nem föltétlenül azonos a tényleges gyakorisággal. A „percepció“ ráadásul nem is föltétlenül saját tapasztalat: a különféle csoportokat sokszor nem saját megfigyeléseink alapján azonosítjuk valamilyen marker segítségével, hanem kulturálisan, sztereotípiaként tanuljuk meg az azonosításra szolgáló nyelvi elemeket. Az agy neurális struktúrájából és hálózatos működési módjából következő, kikerülhetetlen, inherens változatosság az elme szintjén nyelvi változók formájában jelenik meg, s ezek maguk is egy magasabb reprezentációs szint – itt az identitásjelzés – szubszimbolikus elemei. Az agy, az elme és a kultúra szintjei között tehát nem transzparenssek a leképezések.²¹

A társasnyelvészet használatelvű jelentésértelmezése szerint a nyelvben kulcsszerepet kap tehát a közösség: a beszélők úgy alakítják saját nyelvhasználatukat, ahogyan mások nyelvhasználatát értelmezik, olyan saját változatot, idiolektust alakítanak ki, amit

21 Ez a párhuzamos megosztott földolgozással működő rendszerek általános tulajdonsága (Rumelhart et. al. 1986, McClelland et a. 1986).

olyannak gondolnak, mint azokét, akikkel azonosulni szeretnének (és eltérőt azokétól, akikkel nem). Ez az értelmezési folyamat soha nem produkál tökéletes szabálmegfeleléseket, ez már csak azért sem lehetséges, mert saját szabályainkat nem egyetlen, hanem több társ önmagában szintén folyton változó és egymáshoz képest eltérő nyelvhasználatából vonatkoztatjuk el. A visszacsatolások révén saját magunkkal is folytonosan egyfajta dialógusban vagyunk. Ráadásul saját mindenkori szabályértelmezésünket saját korábbi nyelvhasználati és világertelmezési tapasztalataink befolyásolják, s minthogy ezek folyamatosan módosulnak, akár visszamenőleg is átértelmeződnek, saját idiolektusunk is folytonos mozgásban van, bár a nyelvi elemek túlnyomó többségét illetően erről nincs tudomásunk, mert a módosulások olyan aprók, hogy többnyire nem is észleljük őket.

Egy ilyen módon működő nyelvben természetesen nem is lehet kategorikus értelemben véve teljes a megértés, állandó fordításra kényszerülünk, hogy megértjük a másik szándékait, közléseit. Ha léteznek is olyan fogalmi tartalmak, amelyek függetlenek a nyelvtől – mai tudásunk szerint a gondolkodás nyelvtől függetlenül is létezik, de e gondolkodás reprezentációs sajátosságairól egyelőre keveset tudunk, így egyelőre az sem biztos, hogy egyáltalán alkalmazható leírására a *fogalmi* mint terminus –, abban a pillanatban, ahogy a nyelv segítségével akarjuk megjeleníteni őket, akár mások, akár a magunk számára, szükségképpen a nyelvi közlések tulajdonságait mutatják. Ráadásul elvont fogalmaink túlnyomó része eleve a nyelvünk által konstruált kulturális tartalom – ezek értelemszerűen csak nyelvünk világunkban léteznek.

A hálózatosan működő nyelv tehát nem csak az önálló nyelveknek tekintett idiómák beszélői között hoz létre láthatatlan megértési akadályokat, hanem az azonos nyelvek beszélői között, sőt, előfordulhat, hogy saját magunk két különböző időből származó jelentésértelmezése is érzékelhetően eltér egymástól. Másképp fogalmazva: a nyelvi relativizmus nem pusztán két markánsan eltérő – más-más nyelvhez sorolt – idiolektus között szükségszerű, hanem saját gondolkodásunkban is megfigyelhetnénk, ha elég önreflexíven viszonyulnánk saját nyelvi viselkedésünkhöz – normális esetben nem tesszük. A relativizmus aszimmetrikus viszonyt jelent a jól ismert, megszokott, általános, illetve az új, ismeretlen, különös értelmezések között: az alapértelmezés reflektálatlan és természetesnek tűnik, az eltérő értelmezés ellenkezőleg. A nyelv belső viszonyai, jelentései tehát befolyásolják gondolkodásunkat. A kapcsolat a másik irányban is él: egy-egy közösség automatizált, reflektálatlan világszemléletét, értékrendjét, természetesnek tartott világertelmezését, belső hatalmi viszonyait, emberi kapcsolatainak jellegét nagyon érzékenyen mutatja a nyelv. A két irány természetesen nem szembenáll egymással, hanem kiegészíti egymást.

A társasnyelv-szemlélet imént említett jelentésértelmezése arra is magyarázatot ad, miért tekinthetjük túlzónak és a nyelv alaptermészetével ellentétesnek a dekonstruktivizmust. A „mindenki másképp ért mindent“ (vagy „semmi nem jelent semmit, de ha mégis, akkor se azt, és akkor is csak átmenetileg“) csak korlátozottan lehet igaz: a fentiek értelmében valóban nem lehetséges ugyan a tökéletesen azonos értelmezés, a társas tanulás és az állandó visszacsatolás folytán viszont meglehetősen nagy átfedések vannak az interpretációkban. Ugyanezért tévedés relativizmusnak nevezni az értéksemlegességet: a nyelvészeti relativizmus éppen

arra hívja föl a figyelmet, hogy a jól ismerthez és az idegenhez való viszonyunk szükségképpen aszimmetrikus. Ugyanakkor ez a jelentésértelmezés választ ad arra, miért lehetséges a fordítás: ha reflektálttá tesszük az értelmezési különbségeket, saját szemléletmódunkat – legalábbis átmenetileg – kevésbé tekintjük eleve adottnak.

A társasnyelvészet szigorú empirikus beállítottságából következik, hogy a főntebb említett elméleti megfontolásokat induktívan alkotta; sőt, tudománytörténeti okok miatt az e szemlélettel munkálkodó nyelvészek jelentős része még ma is ódzkodik az átfogó elmélet megalkotásától.²² Ha megszületik majd a társasnyelvészet elmélete, úgy vélem, abból kell kiindulnia, hogy az emberi nyelvet ne propozicionális tartalmakat közvetítő, a jól működő gép tulajdonságait mutató eszköznek tekintse, hanem az ember mint biológiai lény viselkedése egyik aspektusának, s ebben az értelemben a szemléletnek organikusnak (naturalistának) kell lennie: az emberi nyelv tulajdonságait végső fokon a nyelvet létrehozó neurológiai hálózatból s e hálózatosság következményeiből, a nyelv működési sajátosságait az elme szintjének tulajdonságaiból, a társas jelentést pedig szintén az ember biológiailag előhuzalozott kulturális beágyazottságából származtathatja majd,²³ és reális magyarázatot adhat az emberi nyelv kialakulásáról.

Egy ilyen nyelvelmélet várhatóan választ talál azokra a kérdésekre, amelyek végképp zátonyra futtatták a homogén nyelvet föltételező nézeteket: például a nyelvi változások kutatásában központiak számító aktuációs probléma, azaz hogy miért éppen ott és akkor változik egy nyelv, amikor, megoldhatatlan, ha a választ nem a megjelenő nyelv alatti szinten keressük, de akkor is, ha ezt a neurális szintet nem kapcsoljuk a felsőbb szintekhez. Közelebb vihet olyan kérdések megválaszolásához, hogy az emberi gondolkodás kategorizáló hajlama és a platonikus gondolkodás szükségképpen kapcsolódik-e össze, vagy pedig a platonikus gondolkodás annak a kultúrának a kulturális átörökítés során mélyen beásódott tulajdonsága, amelyben és amelyre alapozva a privátnyelv-elméletek születettek. Megkérdőjelezi, hogy valóban a nyelvten kialakulása jelenti-e a nyelv kialakulását, vagy nyelv volt, mielőtt nyelvten lett volna. Ez természetesen más irányt ad a nyelv kialakulását célzó kutatásoknak, és egyben megszünteti a dualizmus által létrehozott szakadékot köztünk és más állatok között; azaz megteremti a nyelvkialakulás evolúciós magyarázatának lehetőségét.

A megtalált paradigma

A bevezető részben már említettem, hogy Békés Vera (1997) hiányzó paradigma modelljének fontos új eleme a kuhni modell módosítása azt illetően, hogy az uralkodó

22 L. alább.

23 Vagyis a működő modellnek véleményem szerint különböző, nem-transzparens megfeleléseket mutató szerveződési szintekkel kell számolnia, azaz nem redukcionista modellről van szó (Sándor 2005, 2014).

paradigma végzetes anomáliáit a félreállított szemléletmód továbbélése révén a marginalizált vagy megszüntetettnek vélt paradigmában gondolkodók vetik föl, s nagy szerepet kapnak az uralkodót követő új paradigma elveinek megfogalmazásában is. A nyelvészetben belül Békés hiányolta viszont az egykori humboldti gondolkodás fennmaradását. Hogyan lehetséges, hogy a nyelvtudomány történetében kiemelkedően tájékozott szerző nem vette észre a főntebb bemutatott, az angolszász egyetemeken az 1960-as évektől markánsan jelenlévő, az utóbbi évtizedekben pedig tulajdonképpen dominánsnak mondható paradigmát?

Először is, mert a nyelvészetben valóban nem volt a kuhni értelemben paradigmaváltás: a 20. század nyelvudományának nyelvészeti főáramai, a strukturalizmus és a generatív nyelvészet jelen vannak továbbra is. Az utóbbi a tőle eltérő, azonos nyelvszemléletre épülő iskolákat sem tartja igazán tudományos nyelvészetnek, s különösen nem a számára idegen nyelvszemléletet – sok képviselője a társasnyelvészetet jó esetben is pusztán a nyelv és társadalom (sic) viszonyát kutató „ágazat”-nak véli, és pejoratívan „kötőjeles” vagy „külső” nyelvészetnek minősíti, s nem vesz tudomást arról az éles szemléleti különbségről, amely kettejük között húzódik. Másrészt, noha a társasnyelvészet már az 1960-as, 1970-es években intézményesült (mára tömegével vannak folyóiratai, sorozatai, konferenciái, társaságai), és iskoláihoz legalább annyian, ha nem többen tartoznak, mint a másik paradigma iskoláihoz, sokkal kevésbé fogalmazza meg önállóságát, mint például az önfelmutatásban ellenjáró generatív nyelvészetet.

William Labov, a társasnyelvészet újjászületését eredményező egyik legfontosabb iskola, a kvantitatív szociolingvisztika első nagy alakja világos paradigmátikus szembenállást mutatott föl azzal, hogy saját tevékenységét egyszerűen *nyelvészet*-nek – s nem *szociolingvisztiká*-nak – nevezi,²⁴ tagadva, hogy a nyelvre nézve érvényes eredményeket hozhat az a nyelvészeti kutatás, amely nem a valóban létező nyelvből, hanem idOLOkból indul ki. A társas nyelvszemlélet többi iskolájának meghatározó alakjai viszont vagy valamiféle szegénylős szerénységgel definiálják saját területeiket, vagy kifejezetten megengedők a generatív elmélettel szemben, sőt egy-két kvantitatív nyelvészettel foglalkozó kutató megpróbálja akár összeegyeztetni is a társasnyelvészet heterogén nyelvszemléletét a homogén nyelvszemléletre épülő, nyelvfilozófiájában éppen ellentétes generatív formalizmussal, esetleg az innátizmussal. Ezek a törekvések értelemszerűen kudarcra vannak ítélve, és gátolják a társas nyelvszemlélet koherens, átfogó elméletének megalkotását – az elméletalkotás hiánya pedig megakadályozza a társasnyelvészeti kutatások szemléleti koherenciájának fölismerését, s ezzel a paradigmátikus szembenállás megfogalmazását is.

Az elméletalkotás hiányának fő oka azonban semmiképpen nem az uralkodó paradigma képviselőinek tudományos öntudata. A jelenkori társasnyelvészetet kevés kivételtől eltekintve sajnos alig múló elméletellenes attitűd jellemzi – pontosabban az *elmélet*

24 Itt azért nevezem kvantitatív *szociolingvisztikának*, mert a *kvantitatív nyelvészet* megnevezést a szövegnyelvészet matematikai–statisztikai módszereket alkalmazó területére használják.

szó jelentésének átengedése az arra egyébként kizárólagos igényt tartó privátnyelv-paradigmának. Az *elmélet* ebben az értelmezésben azonos mindazzal, ami szemben áll az empirikus kutatással, azaz intuíción alapul és deduktív. Tudománytörténeti szempontból érthető ez a reakció – az 1960-as években a kvantitatív szociolingvisztika a magát elméleti nyelvészetként meghatározó chomskyánus nyelvészettel szembenállva született; másrészt Labov saját bevallása szerint (1994. 4–5) sokkal kevésbé hajlik elméletalkotásra, mint mestere, a modern társasnyelvészet alaptéziseit lefektető, sajnos nagyon fiatalon meghalt Uriel Weinreich tette volna.

Az elmélalkotástól való távolságtartásnak számos kedvezőtlen következménye van.²⁵ Az explicit elmélet hiánya jelentősen megnehezíti a paradigmába nem illő, éppen ezért könnyen anomáliákat létrehozó gondolati elemek kiszűrését. Ez az állapot mindenképpen megértési nehézségeket okoz, súlyosabb esetekben a paradigmán belül vezet a terminusok jelentésének összemérhetetlenségéhez. A közös szemlélet tudatosulásának hiánya közrejátszik a társasnyelvészeti iskolák utóbbi két évtizedben tapasztalható proliferálódásában – a társasnyelvészeti kutatások hétköznapi témái olyan népszerűek, hogy egyre több fiatal kutató figyelmét keltik föl, s előfordul, hogy tudományos újdonság helyett pusztán új terminológiát vezetnek be régebben ismert jelenségek leírására; s egy-egy szerző mintha magával a szemlélettel sem lenne egészen tisztában. A modern társasnyelvészet első, nagy generációjának több tagja említette a kezdetekről készült interjúkötetben (Tagliamonte 2016), hogy a paradigma eredményei láthatatlanok maradtak. Azt gondolom, ez a legsúlyosabb probléma az akaratlan rejtőzködéssel kapcsolatban, nem a társasnyelvészet kutatói, hanem más tudományterületek művelői számára: gyakran éppen a társasnyelvészetnek a nyelv funkcióira, változatosságára és változására vonatkozó fölismerései hiányoznak sok elméletnek, hiszen sokan ugyanabban a nézetrendszerben, azonos tudomány- és nyelvfilozófiai előfeltevésekkel dolgozunk – valamennyien a göttingai hagyományt követjük, akár tudunk róla, akár nem. Elsősorban az antropológiában, a szociológiában, a kognitív tudományokban, illetve a nyelv evolúcióját vizsgáló kutatásokban szüntethet meg ellentmondásokat a társasnyelvészet nyelvről összegyűjtött tudása. Különösen jól jöhet a társasnyelv-szemlélet nyelvképe az irodalomelméletnek és a filozófiának: az ímént föl sorolt tudományágak más jellegű adatokra is tudnak támaszkodni, az irodalom és a filozófia anyaga azonban a nyelv.

Az inkommenzurabilitási paradoxon

A kétféle nyelv szemlélet és a jelentésértelmezésük közötti világos különbségtétel segít megérteni, miért tartja a generatív nyelvészet kizárólagosnak saját tudományos megközelítése

25 A modern társasnyelvészet kialakulásáról és elméletellenes attitűdjének okairól, illetve az elméletalkotás szükségességéről és lehetséges irányairól korábban több szempontból írtam részletesebben, l. Sándor 1998, 1999a, 1999b, 2001, 2004, 2013, 2014, 2016.

létjogosultságát,²⁶ akár annak árán is, hogy az e fölfogáshoz kapcsolódó, egymással rivalizáló iskoláinak, ugyanebből a magukba vetett hitből fakadóan, nem egyszer egymást is súlyos bírálatokkal kell illetniük. Egy kategorikus jelentésfelfogáson alapuló szemlélet, ha következetes önmagához, nem tehet mást. Ugyanez magyarázza, hogy a társasnyelvészet szemlélete viszont képes fölmerni, hogy a kétféle nyelvészetben már magának a nyelvnek a fogalma is összemérhetetlen. A privátnyelv-fölfogáson alapuló nyelvészet tehát saját elméletéből következően nem fogadhatja el, hogy a társasnyelvészet másként értelmezi a nyelv fogalmát, ezért nem is rendülhet meg a hite saját hegemon pozíciója jogosságában; a társasnyelv-felfogáson alapuló nyelvészet pedig azt tapasztalja, hogy többféle nyelvértelmezés létezik.²⁷

Ha így van, akkor ez azt is jelenti, hogy a társasnyelvészet nyelvelfogását követve nem utasíthatom el a privátnyelv-paradigma értelmezését? Nem jutok akkor el oda, hogy egyszerre kell elfogadnom két egymásnak ellentmondó értelmezést? Nem saját gondolkodási keretemben hozok ezzel létre anomáliát, és semmisítem meg vele végső soron saját értelmezésemet? Szerencsére nem: erre a következtetésre csak akkor kellene jutnom, ha értelmezésem a privátnyelv-felfogáson alapulna. Korábban már említettem: a relativizmus fogalmának értelmezése ebben a keretben nem jelent értékszegességet azon az alapon, hogy egymástól eltérő értelmezések csak akkor létezhetnek jogosan, ha mind egyformán helyénvaló. A társas szemléletben a relativizmus éppen ennek ellenkezőjét jelenti, azt, hogy saját nézőpontom számomra akkor is elsődleges, ha tudok arról, hogy többféle értelmezési keret létezik. A relativizmus ebben a keretben nem jelenti azt, hogy mindegyik nézőpontot, értékrendet saját magam számára tekintem azonos értékűnek, csak azt, hogy tudom, mások szintén elsődlegesnek tekintik saját értelmezési keretüket.

Kiterjeszthetjük ezt az értelmezési hagyományból fakadó attitűdkülönbséget magára az inkompenzurabilitás-fogalomra is. Békés Vera (1997) hiányzó paradigma modelljének talán legfontosabb újítása volt, hogy a tudományfilozófiát közvetlenül a nyelvfilozófiához kapcsolta, s fölhívta rá a figyelmet, hogy Wittgenstein privát nyelv vs. nem-privát nyelv szembeállítása ugyanabból a szemléleti kettősségből fakad, amelyből a logikai pozitívizmus kumulativista felfogása, illetve a vele szemben álló kuhni paradigma-elmélet diszkontinuitást és összemérhetetlenséget valló nézete. Ennek az összekapcsolásnak a segítségével sikerült elhárítania, hogy az összemérhetetlenség tételét magát a tudományfilozófia

26 A strukturalizmus nem tagadta, hogy a nyelv változatossága és változása is lehet a nyelvészet tárgya. E kérdésektől inkább módszertani okokból tartott távolságot, s valószínűleg ugyanez a módszertani kényszer nevezette Saussure-rel „belső” nyelvészetnek a szűken értelmezett nyelvi jelkészlet rendszerösszefüggéseinek tanulmányozását. A nyelvet zárt rendszerként kezelve a strukturalizmus nem ismerhette föl, hogy a „külsőnek” vélt tényezők valójában a nyelv lényegéhez tartoznak.

27 Ennek az eltérésnek a demonstrálását számtalan esetben tapasztalhatjuk olyan konferenciákon, ahol mindkét szemlélet kutatói jelen vannak, s erről a különbségről beszélünk – a privátnyelv-felfogással dolgozó kollégák határozottan utasítják el a föltételezést („egy nyelvészet van!"), hogy az övéktől eltérő nyelvelfogás tudományos közegben lehetséges volna.

belső anomáliájaként kelljen kezelnie, hiszen ez a tétel csak a privát nyelvet posztuláló tudományfilozófiai paradigmában vezet föloldhatatlan ellentmondásokhoz, a nem-privát nyelv felfogására épülőben nem. A kuhni modell talán legterhesebb örökségétől ekképpen megszabadulva úgy véli, hogy egy új, a pozitivista maradványoktól mentes tudományfilozófia kialakítása csak egy új, a nyelv nem-privát szemléletére épülő jelentéseméltre alapozva képzelhető el. Békés a társasnyelvészet jelentésfelfogását alapul véve mutatott rá arra is, hogy a kuhni *paradigma* terminust ért bírálatok (amelyek szerint Kuhn sokféle eltérő jelentésben használta ezt a műszót) nem vették figyelembe, hogy a kifejezés mindegyik esetben azt a mintázatot jelöli, amelynek segítségével a tudást az ifjú tudósjelöltek elsajátítják, s amelynek belső szabályait így később természetes előfeltevésként kezelik: a *paradigma* ezért értelmezhető a Kuhnnál fölbukkanó szűkebb s tágabb jelentésekben, valamint legátfogóbb jelentésében is ('a nagy mesterek példája'; 'szakmai, tárgyi, metodológiai beállítódások és elkötelezettségek rendszere'; 'feltétlen elkötelezettség; az abszolút előfeltevések rendszere'), s hogy ezek a jelentések szervesen összetartoznak.

Valóban, a modern társasnyelvészet jelentéértelmezése szerint is így van. Ha a nyelvi jelentést kategorikusnak tekintjük, értelmezhetetlenné válik Kuhn paradigma-elmélete: teljesen nyilvánvaló, hogy az egymást váltó paradigmák kutatói időnként dialógusba kerülnek egymással, a megszüntetett paradigmából átvesznek, saját elméletükbe építenek elemeket. Ez a gyakorlat önmagában is cáfolja, hogy a paradigmák összemérhetetlenek lennének, és Kuhn tudományfilozófiájának központi elemét teszik az elmélet elháríthatatlan belső anomáliájává. Egészen más viszont a helyzet, ha a jelentést nemkategorikusnak értelmezzük: ez esetben nem tekinthetjük eleve adottnak a *paradigma* fogalmának tartalmát, nem kell föltételeznünk, hogy az azonos nyelvi formával kifejezett koncepció tartalmában is azonos – pontosabban tudjuk, hogy nem is lehet az, paradigmán belül is csak az átfedés nagyobb, éppen ezért értelmetlen „helyes” és „helytelen” használatuk alapján dönteni arról, hogy más iskolák a tudmányosság kritériumainak megfelelően használják-e ezeket a fogalmakat. Mint írtam, e nyelv szemléletben természetes, hogy a megértés eleve sohasem tökéletes, de a fordítás lehetséges: a tudományos paradigmák fogalomkészlete tehát valamilyen fokon lefordítható a másik paradigma fogalomkészletére.

A lényegi különbség a fordítás szükségességének fölismerése. Abból a paradigmából, amelyik azonosnak tételezi saját és a vele szembenálló paradigma fogalomértelmezéseit, ezért úgy véli, hogy nincs szükség közöttük fordításra, nem derülhet ki, hogy téved, csak azt gondolhatja, hogy a szembenálló paradigma téved. Ha valaki saját fogalomértelmezését természetesnek, vagy eleve adottnak, vagy a tárgyból következőnek, így helyesnek és ezért kizárólagos létjogosultságúnak tekinti, magától értődik, hogy saját értelmezését kell elvárnia másoktól is, ez esetben, aki másként gondolkodik, helytelen értelmezést használ. A hegemon értelmezésbe vetett hit megvéd attól, hogy kétségeink támadjanak saját értelmezésünkkel szemben. Viszont abból a paradigmából nézve, amely azt tekinti természetesnek, hogy az eltérő paradigmák fogalmait is eltérően, nyilvánvaló, hogy a paradigmák között nehezebb a megértés, mint paradigmán belül, ahol a használatközösség eredményeképpen a fogalmakat nagyobb átfedéssel értelmezik.

Így áll elő az inkommensurabilitási paradoxon: a fogalmak összemérhetetlensége csak abból a paradigmából érzékelhető, ahol elfogadják, hogy a fogalmak összemérhetetlenek; a fogalmak azonosságában hívó paradigmából ez nem látszódnak.

Privátnyelv- és társasnyelv-szemlélet a filozófiában

A tudományfilozófiában, úgy tűnik, jól alkalmazható paradigmahatárként a privátnyelv- vs. társasnyelv-felfogás. De alkalmazható-e a filozófiatörténetben is? Létrehoz-e olyasfajta átfogó paradigmákat, mint a nyelvtudomány, illetve a tudományfilozófia történetében?

E kérdés megválaszolásához nyilvánvalóan nem egy tanulmány, de több kötet is kevés lehet, s a választ majd filozófiatörténészeknek kell megadniuk. Első ránézésre mindenestre úgy tűnik, hogy még a nyelvfilozófia történetét illetően sem könnyű szétválasztani a privátnyelv-, illetve társasnyelv-felfogáson alapuló nézeteket,²⁸ nem utolsósorban azért, mert az európai filozófiai hagyományban hosszú ideig meghatározó görög filozófiai iskolák máshová – a nyelvi jel természetes, illetve önkényes mivoltára – helyezték a fő hangsúlyt, s a másik meghatározó erő, a metafizikus, teológiai alapú szemlélet hosszú ideig eleve adottnak tekintette a választ, vagy ez a kultúrában öröklődő, feltételezett válasz rejtetten befolyásolta a nyelvről való gondolkodást.

Éppen e két hagyomány meghatározó szerepe lehet az oka, hogy az európai filozófiai gondolkodásban egészen a 18–19. századig a privátnyelv-felfogás látszik uralkodónak. Bármekkora is a különbség Platón, Arisztotelész vagy Szent Ágoston filozófiájában és nyelv-szemléletében, a nyelv privát felfogása közös bennük: a nyelv lényegének – mai kifejezéssel – az előzetesen már adott fogalmi reprezentációk leképezését tartották, akár az idea-tanra, akár a kifejezendő „lelki tartalom” közös mivoltára, akár a „belső szó” egyetemességére épült jelentésértelmezésük. A karteziánus filozófia expliciten is megfogalmazta, hogy az ideák minden ember számára azonosak, a nyelvek különbözősége nem befolyásolja a gondolkodást. Szorosan ezt a hagyományt vitte tovább a Port Royal Grammatika, melynek szerzői megkísérelték elválasztani a nyelvek univerzális és egyedi tulajdonságait, és úgy vélték, az általános és racionális grammatikát logikai alapon kell leírni.

A nyelvről való gondolkodás történetében mindvégig központi kérdés a nyelv és a gondolkodás kapcsolata. Az európai hagyományban vagy elválaszthatatlannak (egyfajta „belső” és „külső” beszédnek) tekintették őket, vagy a gondolkodást tartották elsődlegesnek – a nyelv mindkét esetben a gondolatközlés eszköze. Ugyanakkor lehetetlen volt figyelmen kívül hagyni, hogy a

28 Figyelmen kívül hagyja ezt a szempontot pl. Kelemen Jánosnak a nyelvfilozófia 19. századig tartó történetét tartalmazó kötete (Kelemen 2000). Ezért a következő három, a privátnyelv-felfogást összegző bekezdés e könyv adatait figyelembe véve, de nem a kötet gondolatmenetét követve készült. Hasonlóképpen kimaradt ez a szempont a kötet folytatásából is (Farkas és Kelemen 2002).

hétköznapi nyelv elég silányul teljesíti ezt a feladatát, különösen ha még logikai tisztaságot is vártak tőle, ezért korán megjelent az a nézet, hogy a nyelv közönséges formájában alkalmatlan a tiszta gondolkodás megteremtésére és/vagy közvetítésére, következésképpen vagy meg kell szabadítani hétköznapiságától, s meg kell ismerni a nyelvek mögötti univerzális nyelvet, vagy egy mindenki számára egyaránt érthető, univerzális karakterekből álló mesterséges nyelvet kell létrehozni, amely rendezetten és átláthatóan szolgálja a gondolkodást. A filozófia „nyelvi fordulata” tehát hosszú hagyományra épül, a megismeréshez és a filozófiai gondolkodáshoz szükséges „megtisztított nyelv” kívánalma kidolgozott formában már Leibniznél megjelent – Frege és Russell elődjüknek is tekintették Leibniz nézeteit.

A grammatika diszciplináris helye elég pontosan mutatta, mikor enyhült valamelyest a nyelvvel szemben támasztott elvárások szigora: amikor a logika részének vagy azzal szoros kapcsolatban lévőnek tekintették, akkor a logika szolgálatában hasznos egyértelműséget, átláthatóságot, a gondolatok leképezésének pontosságát lehetővé tévő fogalmi tisztaságot fogalmazták meg elvárásként a nyelvvel szemben. Ha viszont a retorikai stúdiumokhoz sorolták, akkor értelemszerűen a hallgató(ság) meggyőzése, a rá(juk) tett hatás, végső soron a nyelv irodalmi jellege került előtérbe – éppen azok a tulajdonságok értékelték föl, amelyeket a logikaközpontú szemlélet normativizmusa a legkevésbé szeretett. Ennek megfelelően a humanista nyelvszemléletben már megjelentek azok a gondolatok, amelyek később a romantikus nyelvfilozófiában nagy hangsúlyt kaptak: hogy a beszéd a lélek, az egyéniség kifejezése, hogy a maga nemében minden nyelv tökéletes és egyéni, s hogy nem a nyelvnek kell a grammatikából születnie, hanem a grammatikának a nyelvből.

A 18. század végén jelentkező német szellemi áramlatokat megelőzően – a humanista gondolkodás bizonyos vonulatain kívül – Rousseau sajátos nézetei tértek jelentősen el az uralkodó nyelvszemlélettől, s tekinthetők bizonyos értelemben a társasnyelv-felfogás előzményének. Szerinte a nyelv az érzelmek és gondolatok másik emberrel való közlésére jött létre, nem saját gondolatainak analizálására, az első nyelvek gesztusokból és tagolatlan érzelemnyilvánításokból álltak, s közös volt a gyökerük a zenével és a költészettel.²⁹ Más vonatkozásban előzménye a társasnyelv-szemléletnek Herder közismert föltételezése, amely szerint a nemzetek és a nyelvek saját szellemmel rendelkező, egymással szoros kapcsolatban lévő entitások, amelyek formálják a bennük élő gondolkodását - ez a nyelvi relativizmus első kifejtett megfogalmazása.

A 18. század végén, a 19. század első felében kidolgozott romantikus nyelvfilozófia már lényegében minden vonatkozásban a modern társasnyelvészet tudományos előzményének tekinthető. A Békés Vera (1997) által göttingai paradigmaként azonosított antikarteziánus tudományfilozófia szellemi centruma a göttingeni egyetem volt: itt, nagyon kedvező külső feltételek között (pl. az egyetem kutató-egyetem mivolta, autonómiája, a német és az angol intézményi hagyományok kereszteződése miatt) jöhetett létre az a művelődési és oktatási eszmény, amelynek alapja egyrészt a holisztikus természetszemlélet és ennek megfelelően

29 Rousseau nézeteit Kelemen (2000. 118–119) ismerteti.

a hallgatók átfogó, sokoldalú képzése, másrészt az erőteljes empirikus beállítottság volt. A természet organikus szemléletét kiterjesztették az élettelen természetre és az ember alkotta világra is, s mindezek működésének közös belső törvényszerűségeit szerették volna föltárni, megragadva a működés dinamizmusát s a rendszerek elemeinek kölcsönhatását is. Ebben a gondolati keretben természetes, hogy az ember nem a többi embertől függetlenül létező, abszolút autonóm individuum, s ezzel együtt az is, hogy a nyelv társas jellegű. A nyelv és a közösség szoros kapcsolatban áll egymással, s ahhoz a nyelvhez, amit elsőként, reflexió nélkül, a minket körülvevő közösségtől sajátítottunk el, más a viszonyunk, mint a később tanult nyelvekhez: az anyanyelv azért kitüntetett szerepű, mert alapvetően befolyásolja azt, hogy hogyan értelmezzük a minket körülvevő világot. Ez a göttingai paradigmának elnevezett tudományos nézetrendszer teljes kiteljesedését a göttingeni indítású Humboldt-fivérek munkásságában érte el.

Békés (1997. 67–72) a göttingai program legfőbb módszertani ismertetőjegyeinek az erős empirikus beállítottságot, az univerzális és az individuális között elhelyezkedő, de belőlük le nem vezethető partikuláris mint ontológiai minőség megragadását lehetővé tevő soktényezős tipológiát, az adatok háromszintű elemzését (ebben a struktúra elemzésén túl a struktúrára jellemző sajátos kapcsolódási formákat és az elemek kereszteződéséből létrejött alapegységeket is vizsgálták), a vizsgált rendszer kontextusának, a rendszer és a kontextus egymásrahatásának az elemzését, a stadiális szemléletet (a változásokat nem egyenes vonalúnak tételezték) és az empiria és a filozófia egybefonódását tartja.

E jellemzők megfelelnek a társasnyelvészet módszertani sajátosságainak. Az empirizmus feltétlen tisztelete, a rendszerek kontextuális elemzése, a partikuláris önálló minőségnek tételezése a társasnyelvészet alapkövetelménye. Különös figyelmet szentel az átmenetiség (a „mixtúra”) mint természetes kategória (azaz nem valamiféle deviáns állapot) vizsgálatának. Komplex szintekkel dolgozik: a nyelvhasználatot az egyén, a szűkebb közösség, illetve a nagyobb közösség vonatkozásában is vizsgálja, annak tudatában, hogy ezek természetesen hatással vannak egymásra. A stadiális szemlélet jelen van pl. a nyelvi változás mechanizmusának leírásában. A göttingai paradigma módszertani jegyei közül a filozófiával vagy a bármiféle elmélettel való összefonódást találjuk meg legkevésbé a modern társasnyelvészetben, ennek tudománytörténeti okairól esett már szó.

Békés szerint a göttingai paradigma nyelvészlete a későbbi wittgensteini nempri-vát-felfogásnak felelt meg: ezt a jelentést használatelvűnek és közösségi jellegűnek vélte, az anyanyelvet pedig kiemelt szerepűnek, az anyanyelvhez és más nyelvekhez való viszonyt aszimmetrikusnak. Mindez teljes mértékben áll a modern társasnyelvészetre is: a jelentés használatelvűségét nem csak a szavakra, hanem minden nyelvi formára (tehát a nyelvtani elemekre vagy a hangokra) is érvényesnek tekinti, s a jelentés társas komponensét a jelentés elválaszthatatlan részeként kezeli. Az anyanyelvhez fűződő természetes és reflexió nélküli viszonyt kiterjeszti az anyanyelv változatai közül elsőként megtanult és legtermészetesebben használt változatra, az ún. *alapnyelv*-re is, sőt éppen ennek vizsgálata áll érdeklődésének középpontjában.

A társasnyelv-paradigma 20. századi meghatározó alakja tehát Wittgenstein – aki tulajdonképpen mindkét paradigma emblemikus alakja lehet, minthogy a *Tractatus* (Wittgenstein 1989) a privátnyelv-felfogás, a *Filozófiai vizsgálódások* (Wittgenstein 1998) viszont a társasnyelv-felfogás összegzése. A társasnyelv-felfogás jelentésértelmezését leginkább Wittgenstein családi hasonlóságra vonatkozó magyarázata világítja meg, lényegében a későbbi konneccionista értelmezés emergensen kialakuló tulajdonságjegy-csoportjait (Clark 1989, 1993) előrevetítve.

Természetesen nem is egyszerűen előzménye, hanem tulajdonképpen már része a modern társasnyelvészeti kutatásnak az antropológiai nyelvészet. A nagy triász, Franz Boas, Edward Sapir és Benjamin Whorf Herdert és Humboldt követő nyelvi relativizmusa a 20. századot uraló privátnyelv-paradigma számára olyannyira értelmezhetetlen volt,³⁰ hogy a nyelvi relativizmust ki is tagadták a nyelvtudományból, sokan ma sem szívesen veszik tudomásul (vagy egyáltalán nem veszik tudomásul), hogy a legújabb pszicholingvisztikai vizsgálatok nem egyszerűen igazolták, hogy nyelvünk befolyásolja gondolkodásunkat, hanem arra is utalnak adatok, hogy a nyelv emlékezetünkre, sőt tapasztalásunkra is hatással van (Babarczy és Szamarasz 2014. 273–287.). A magyar előzmények között mindenképpen meg kell említeni a nyelvi relativizmus első jelentős magyar alakját, Karácsony Sándort, aki teljes nevelésfilozófiai rendszerét a társasnyelv-szemléletre alapozta, s megkísérelt egy használatelvű magyar grammatikát megalkotni.

A 20. század második felében a filozófiában és az irodalomelméletben sokkal markánsabban jelentek meg az antikarteziánus, a logikai pozitívizmussal szemben álló iskolák, mint a nyelvészetben – a legismertebb képviselők közé tartozik Quine, Rorty, Gadamer és Fish. Mint a dekonstruktivizmus esete is mutatja, az antikarteziánus, antipozitivisták nézőpontjában nem jelenti föltétlenül azt is, hogy az adott gondolkodó vagy iskola társasnyelv-szemléletű, így a legutóbbi száz év filozófiai és irodalomelméleti irányzatait e paradigmikus szempont szerint érdemes lesz újraelemezni.

Irodalom

AMIT, Elinor – D. ALGOM – Y. TROPE. 2009. Distance-dependent processing of pictures and words. *Journal of Experimental Psychology*. 2009/3. 400–415. doi: 10.1037/a0015835.

AMIT, Elinor, Caitlyn Hoeflin, Nada Hamzah és Evelina Fedorenko. 2017. An asymmetrical relationship between verbal and visual thinking: converging evidence from

30 Erről tanúskodik pl. a Sapir-Whorf-hipotézis félremagyarázása és saját hegemon jelentésértelmezésükből fakadó misztifikálása, I. Sándor 2014. 273–287.

- behavior and fMRI. *Neuroimage*. 2017/152. 619–627. Published online 2017 Mar 18. oi: 10.1016/j.neuroimage.2017.03.029
- BABARCI Anna és Szamarasz Vera Zoé. 2014. A nyelvi relativizmus. In Pléh Csaba és LUKÁCS Ágnes (szerk.) *Pszicholingvisztika 1–2*. Magyar pszicholingvisztikai kézikönyv. Budapest: Akadémiai.
- BÉKÉS Vera. 1997. *A hiányzó paradigma*. Debrecen: Latin betűk.
- BÉKÉS Vera. 2014. „A nyelv az ember műve”: Herder filozófiai tételének jelentősége és hatása a kortárs nyelvtudomány fejlődésére. In Korompay Klára – Stemler Ágnes – Terbe Erika – C. Vladár Zsuzsa (szerk.) *Forráskutatás, forráskiadás, tudománytörténet II*. Budapest: A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai. 123–136.
- BÉKÉS Vera. 2018. A „nyelvrokonság” terminus fogalomtörténeti fordulatai. In Bakró-Nagy M. (szerk.) *Okok és okozat. A magyar nyelv eredetéről történeti, szociálpszichológiai és filozófiai megközelítésben*. Budapest: Gondolat. 29–59.
- CLARK, Andy. 1989. *Microcognition: Philosophy, Cognitive Science and Parallel Distributed Processing*. Cambridge, MA: MIT Press/Bradford Books.
- CLARK, Andy. 1993. *Associative Engines: Connectionism, Concepts and Representational Change*. Cambridge, MA: MIT Press/Bradford Books.
- CSÁNYI Vilmos 1988. *Az evolúció általános elmélete*. Budapest: Gondolat.
- CSÁNYI Vilmos és Tóth Balázs 2017. *Hiedelmeink – Az emberi gondolatok építőkövei*. Budapest: Libri.
- HERDER, Johann Georg 1983. Értékezés. In Rathmann J. (szerk.) *Johann Gottfried Herder: Értékezések, levelek*. Budapest: Európa.
- HUMBOLDT, Wilhelm von. 1884. *Sprachwissenschaftliche Werke*. Kiadta Heymann Steinthal.
- HUMBOLDT, Wilhelm von. 1985. *Válogatott írásai*. Budapest: Európa.
- FARKAS Katalin. 2019. A nyelvi fordulat a filozófiában. *Magyar Tudomány* 180/2. 183–187.
- FARKAS Katalin – KELEMEN János 2002. *Nyelvfilozófia*. Budapest: Áron.
- KELEMEN János. 2000. *A nyelvfilozófia rövid története Platóntól Humboldtig*. Budapest: Áron.
- KAMPIS, George. 1991. *Self-Modifying Systems in Biology and Cognitive Science. A new Framework for Dynamics, Information and Complexity*. Oxford—New York: Pergamon.
- KRETZSCHMAR, William A. 2009. *The Linguistics of Speech*. Cambridge University Press.
- KUHN, Thomas. 2000. *A tudományos forradalmak szerkezete 2*. Budapest: Osiris.
- MCCLELLAND, J. L., RUMELHART, D. E., & the PDP Research Group. 1986. *Parallel distributed processing: Explorations in the microstructure of cognition. Psychological and biological models* (Vol. 2). Cambridge, MA: MIT Press/Bradford Books.
- RUMELHART, D. E., MCCLELLAND, J. L., & the PDP Research Group. 1986. *Parallel distributed processing: Explorations in the microstructure of cognition. Foundations* (Vol. 1). Cambridge, MA: MIT Press/Bradford Books.
- SÁNDOR Klára. 1998. Amiért a szinkrón elemzés foszladozik. In Sándor K. (szerk.) *Nyelvi változó – nyelvi változás*. Szeged: JGYF Kiadó. 57–84.
- SÁNDOR Klára. 1999a. Békés Vera: A hiányzó paradigma. *Magyar Tudomány*. 1999/11. 1387–1392.

- SÁNDOR Klára 1999b. A megtalált paradigma. *Magyar Filozófiai Szemle* 1999/4–5. 595–606.
- SÁNDOR Klára – KAMPIS György. 2000. Nyelv és evolúció. *Replika* 40. 125–143.
- SÁNDOR Klára 2001. A nyelv „gyenge pontjai”. In Károly L. és Kincses Nagy É. (szerk.), *Néptörténet – nyelvtörténet. A 70 éves Róna-Tas András köszöntése*. Szeged: SZTE BTK Alta-jisztikai Tanszék. 119–135.
- SÁNDOR Klára. 2004. Régi kérdések új megközelítéssel: a naturalizmus a kommunikációkutatásban. In Ivaskó (szerk.) *A kommunikáció útjai*. Budapest: Gondolat–MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport. 57–62.
- SÁNDOR Klára. 2013. Mennyire evolúciós az evolúciós nyelvészet – és mennyire legyen az? In Kontra M., Németh M. és Sinkovics B. (szerk.) *Elmélet és empiria a szociolingvisztikában*. Budapest: Gondolat. 34–52.
- SÁNDOR Klára. 2014. *Határtalan nyelv*. Budapest: SZAK 2014
- SÁNDOR Klára. 2016. Új hullám a nyelvészetben *BUKSZ* 28, 44–52.
- SAUSSURE, Ferdinand, de. 1916 *Cours de linguistique générale*. Szerk. Charles Bally és Albert Sechehaye. Lausanne – Paris: Payot.
- TAGLIAMONTE, Sali. A. 2016. *Making Waves: The Story of Variationist Sociolinguistics*. Malden–Oxford: Wiley–Blackwell.
- TELEGDI Zsigmond. 1985. Utószó. In: *Wilhelm von Humboldt válogatott írásai*. Budapest: Európa.
- WITTTGENSTEIN, Ludwig. 1989. *Logikai-filozófiai értekezés*. Budapest: Akadémiai.
- WITTTGENSTEIN, Ludwig. 1998. *Filozófiai vizsgálódások*. Budapest: Atlantisz.